

Een man van weinig woorden

meulenhoff.nl

Carlo Greppi

*Een man van
weinig woorden*

Het uitzonderlijke verhaal van Lorenzo Perrone,
die het leven van Primo Levi
redde in Auschwitz

*

Vertaald uit het Italiaans door Hilda Schraa

MEULENHOF

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

De vertaler ontving voor deze vertaling een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds.

Ministero degli Affari Esteri
e della Cooperazione Internazionale

Deze vertaling is mede mogelijk gemaakt dankzij een subsidie van het Italiaanse ministerie van Buitenlandse Zaken en Internationale Samenwerking.

Questa traduzione è stata resa possibile anche grazie ad un contributo alla traduzione del Ministero degli Affari Esteri e della Cooperazione Internazionale italiano.

ISBN 978-90-290-9888-5

ISBN 978-94-023-2215-6 (e-book)

NUR 320

Oorspronkelijke titel: *Un uomo di poche parole. Storia di Lorenzo che salvò Primo*

Omslagontwerp: DPS Design & Prepress Studio, Amsterdam

Omslagbeeld: © Shutterstock / In Green

Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

© 2023 Gius. Laterza & Figli, All rights reserved

© 2024 Nederlandse vertaling Hilda Schraa en Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*Voor de verloren,
de gebleven,
en de hervonden vrienden*

Inhoud

<i>Proloog</i>	9
<i>De laatsten</i>	
Tacca uit Burgué	17
Messentrekkerij en gevloek	33
En toen kwam de nacht	45
<i>Werden de eersten</i>	
Uit het lood	63
De laatste der rechtvaardigen	79
Werken in 'Su-íss'	109
<i>De wereld op haar kop</i>	
Boodschappen	123
De nacht waar geen einde aan komt	149
Te voet	171
<i>Een onuitgesproken behoefte aan fatsoen</i>	
Wij weinigen die nog leefden	193
Van wie altijd aan u denkt	227
En zij zullen vergelden	243
Het verhaal van een heilige drinker	265

<i>Lijst met afkortingen</i>	293
<i>Noten</i>	297
<i>Verantwoording van foto's en documenten</i>	349
<i>Dankwoord</i>	353
<i>Namenregister</i>	361

Proloog

En ik zei tegen hem: ‘Kijk uit, je krijgt gedonder als je met me praat.’

En hij zei: ‘Kan me niet schelen.’

– Primo Levi, november 1986

Op een dag in december, heel wat jaren geleden, moest ik de documentaire *Il coraggio e la pietà*¹ bekijken, een documentaire over de – echte en vermoedelijke – solidariteit van de Italianen met de vervolgte Joden, waardoor aan de Italiaanse kant van de Alpen de meesten van hen gespaard bleven, in tegenstelling tot de ruim zeventuizend die om het leven kwamen in de Shoah.² De documentaire werd in november 1986 uitgezonden, vijf maanden voor Primo Levi's dood. Tussen de paar scènes die me raakten zat er een waarin Levi zelf, met zijn gebruikelijke rust, vertelde hoe een zwijgzame man hem in staat had gesteld het er levend van af te brengen. Het betrof een simpele metselaar, geen Auschwitz-gevangene. Het ging om een civiele arbeider uit Fossano in Piëmont, die aan de andere kant van het prikkeldraad van Auschwitz III-Monowitz leefde. Levi zag hem gedurende een aantal maanden regelmatig en kon het schamele voedsel in het Lager aanvullen met de waterige soep die de man stelselmatig voor hem meebracht. Elke dag, zes maanden lang. De enige vergoeding die de man aanvaardde, als we het een ver-

goeding kunnen noemen, was dat hij zijn leren schoenen door de schoenmakers van Monowitz liet repareren. Vier dagen lang liep hij op Levi's houten klompen, daarna wisselden ze weer van schoeisel.³ Dat was alles wat hij vroeg.

Het was niet de eerste keer dat ik over Lorenzo Perrone hoorde, want de chemicus uit Turijn, die Auschwitz had overleefd, schreef al sinds 1947 over hem, vooral in *Is dit een mens*, later ook in een handvol pagina's uit *Lilith – Onvoltooid verleden tijd*⁴ en bovendien in twee fragmenten uit *De verdrinkenen en de geredden*, waarbij hij echter nooit diens achternaam vermeldde.⁵ Ook wist ik al dat Levi's twee kinderen (Lisa Lorenza, geboren in 1948, en Renzo, geboren in 1957) hun naam te danken hadden aan deze mysterieuze man. Iets wat Levi, zoals ik later zou ontdekken, ook publiekelijk verklaarde.⁶ Maar te horen dat Lorenzo door zijn handelen het risico liep in Auschwitz te belanden, ik bedoel het te horen zeggen – en niet het te lezen –, maakte diep in mij iets los, raakte een deel van mij dat al lang in slaap was gesukkeld, misschien afgestompt was geraakt.

In die toestand, het was laat op een avond tussen 8 december en kerst 2014,⁷ schoof ik voordat ik naar bed ging een dvd in de speler die ik al bijna drie jaar van plan was om te bekijken, maar die steeds weer ergens onder op de stapel terecht kwam. De titel was *Il Giudice dei Giusti*.⁸ Welnu, in de eerste scène – de eerste! – zien we Mordecai Paldiel, destijds binnen het Holocaust Museum in Jeruzalem (het Yad Vashem) directeur van de afdeling die zich bezighoudt met de onderscheiding van de 'Rechtvaardigen onder de Volkeren', de niet-Joden die Joden hadden gered, een dossier oppakken: het dossier van Lorenzo Perrone, dossiernummer 8157.⁹

Ik besloot de website van het Yad Vashem te bezoeken en klikte op de sectie die was gewijd aan de 25.271 'Rechtvaardigen', onder hen 610 Italianen. (In 2021 werden het er 27.921, van wie 744 Italianen.)¹⁰ Daar stuitte ik op de openingspagina op

een motto in het Engels, een deel van het fragment uit *Is dit een mens* waarin Lorenzo wordt beschreven, en dat acht jaar later nog steeds op de site staat:

Als het enige zin heeft om naar de redenen te zoeken waarom juist mijn leven, onder duizenden net zulke levens, de proef heeft kunnen doorstaan, dan geloof ik dat ik het aan Lorenzo dank dat ik nu in leven ben; niet zozeer om zijn materiële hulp als wel omdat hij me, met zijn aanwezigheid en zijn natuurlijke, vanzelfsprekende goedheid, voortdurend deed voelen dat er nog een rechtschapen wereld buiten de onze bestond, iemand en iets die zuiver en echt waren gebleven, niet verdorven en niet verruwd, vrij van haat en angst; iets dat heel moeilijk te omschrijven was, een verre mogelijkheid van betere dingen, maar waarvoor het de moeite waard was te blijven leven.¹¹

Primo Levi, misschien wel de belangrijkste getuige van de twintigste eeuw, heeft meer dan eens gezegd en geschreven – en, zoals we zullen zien, veel vaker dan de keren die we tot nu toe vermeldden – dat hij niet alleen zijn leven aan Lorenzo te danken had, maar nog iets meer. En voor de instelling die zorgdraagt voor het gedenken van de daden waardoor de vervolgd zijn gered, is Lorenzo Perrone, al is hij afkomstig uit een totaal ander sociaal milieu, zonder enige twijfel de belangrijkste. Hij is van hetzelfde niveau als de veel bekendere Oskar Schindler en Giorgio Perlasca, die beroemd werden door respectievelijk Steven Spielbergs film *Schindler's List* (1993), naar een boek uit 1982 van Thomas Keneally,¹² en door een bestseller van Enrico Deaglio, *La banalità del bene* (1991), die op zijn beurt is bewerkt tot een televisieserie: *Perlasca. Un eroe italiano* van Alberto Negrin (2002).¹³ Deze arme, onbesuisde figuur, ‘bijna analfabeet’,¹⁴ en zwijgzaam, ‘was een mens’, zo schreef de chemicus uit Turijn. ‘Zijn menselijkheid was zuiver en onaangestast, hij stond buiten die wereld van negatie. Dankzij Lorenzo is het mij gege-

ven geweest om niet te vergeten dat ik ook een mens ben.¹⁵ Zijn eenvoudige, dagelijkse optreden is naar alle waarschijnlijkheid de wortel waarop Levi's getuigenissen stoen, en zijn onmiskenbare solidariteit is opgenomen in de boeken die de laatste decennia de betere kant van de westerse beschaving zijn gaan vormen. Boeken die ook vandaag de dag nog steeds een verplicht onderdeel zijn op scholen in Italië en daarbuiten.

Maar wie was die Lorenzo Perrone? De afgelopen jaren heb ik materiaal verzameld over zijn leven voor, tijdens en na 'Su-iss', zoals hij Auschwitz noemde.¹⁶ Van de archieven in Fossano – heette hij Perrone of Perone? Dat is al het eerste struikelblok in ons verhaal –, tot aan de getuigenissen van de twee nog in leven zijnde familieleden, zijn neef en nicht; van de ondoenlijke poging systematisch elke vermelding op te diepen uit de biografieën van Primo Levi, uit zijn interviews (tot nu toe tel ik er meer dan driehonderd)¹⁷ en uit de duizenden boeken die aan Levi of aan diens werk zijn gewijd (ongeveer zeventuizend op het moment dat ik dit boek schrijf),¹⁸ tot aan de documentatie die nog steeds in het Yad Vashem wordt bewaard over de zaak die in 1995 in gang werd gezet dankzij de biografe Carole Angier.¹⁹ En dat alles om te kunnen beginnen. Een aanzienlijk deel van wat we over deze bijzondere man kunnen zeggen, de man die Levi's verbijsterende overlevingsverhaal mogelijk maakte,²⁰ is natuurlijk al opgenomen in het werk van Levi zelf. Het is het bijzonderste wat een historicus in handen kan krijgen wanneer hij een onderzoek begint dat draait om menselijkheid: de bladzijden van een van de scherpste vorsers van ons gemeed. Maar daar blijft het natuurlijk niet bij: 'De realiteit van de mens is niet dezelfde als de realiteit van de mens verteld door schrijvers,' zegt Alberto Cavaglione,²¹ een van de beste kenners van Levi's werk en tevens de bezorger van de becommentarieerde uitgave uit 2012 van *Is dit een mens*.²² Primo Levi zelf had het er vaak over, over de kunst van het 'polijsten',²³ die draait om

verbeelding, want ‘de werkelijkheid is altijd gecompliceerder’ en ‘hoekiger’.²⁴

Het is een natuurlijk gegeven dat een zo bescheiden en eenvoudig leven – zo gewoontjes tot aan ‘Su-íss’ –, dat bovendien ten onder zal gaan voordat het beste ervan aan het licht komt, veel lacunes kent die moeten worden opgevuld, maar we kunnen wel gaten boren in de deken van vergetelheid die over een groot deel van het bestaan van deze man van weinig woorden is gevallen. We kunnen het op z’n minst proberen. Het ligt voor de hand dat dit verhaal begint bij die eerste ontmoeting, toen Lorenzo opkeek, en dat het daarna terugkeert naar diens voeten, die honderden, honderden kilometers hebben afgelegd voordat ze landden in de indringende nalatenschap, die ligt opgesloten in dit verhaal van verdoemenis en verlossing, dat tot ons allemaal spreekt en tot ieder apart.

De laatsten

Ik spreek voor jullie, reisgenoten
op een drukke weg, niet vrij van zorgen,
En ook voor jullie, beroofd
van ziel, van moed, van elke levenslust.
Of niemand, of iemand, of misschien één alleen, of jij
die dit leest: herinner je de tijd,
voordat de was uithardde,
toen iedereen gelijk een zegel was.
Ieder van ons vertoont de afdruk
van de vriend, onderweg ontmoet;
In eenieder het spoor van eenieder.

– Primo Levi, 'Voor mijn vrienden', 16 december 1985¹

Tacca uit Burgué¹

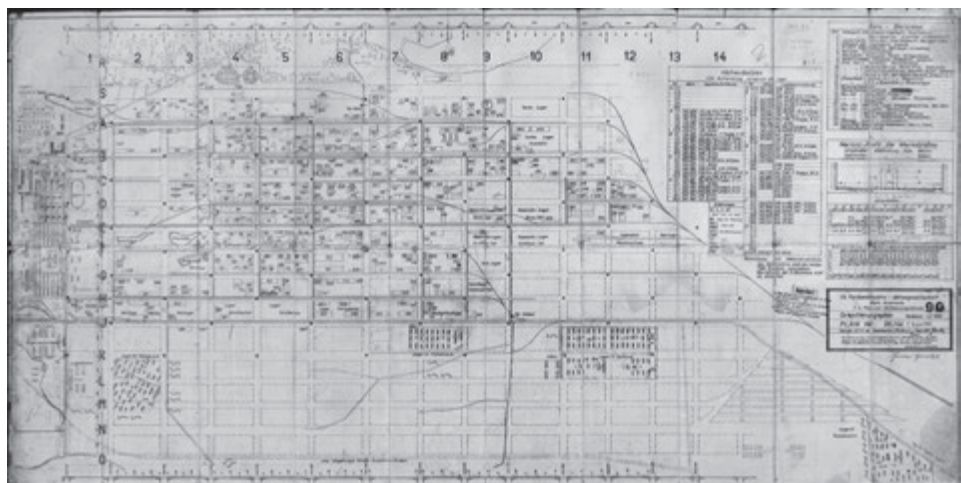
I

Toen hij gevangene 174 517 leerde kennen, was Lorenzo een muur aan het optrekken, samen met een collega van hetzelfde bedrijf, ook een Italiaan, en zoals te verwachten, ondanks of misschien juist dankzij de slagen die het leven hem had toegebracht, daar hebben we het nog wel over, maakte hij ook daar de muren ‘recht, stevig, met alle stenen op de juiste plaats en zo veel specie als er nodig was; niet uit slaafse gehoorzaamheid, maar uit beroepseer’, zo schrijft Primo Levi in *De verdronkenen en de geredden*.² Toen hij die magere Turijner voor het eerst zag, vroeg Lorenzo uit Burgué, de oude wijk in Fossano, zich niet af voor wie of wat hij zwoegde als een muilezel: de geallieerden hadden net hun bommen laten vallen op dat ‘onafzienbare doolhof van ijzer, cement, modder en rook’³ waaruit de Buna-Werke bestonden, het grootse project van Interessen-Gemeinschaft Farbenindustrie AG – beter bekend als I.G. Farben – dat in Monowitz was opgericht, op zes kilometer van Auschwitz I. Slalommend tussen de kalkbrokken, die knerpten onder zijn leren werkschoenen, had Lorenzo zich bij zijn maat en landgenoot gevoegd in de buurt van de kostbaarste machines om deze met hoge en stevige bakstenen muren te beschermen, zonder zich daarbij al te veel in te spannen.

Zwijgend legde hij vanaf een steiger steen op steen, en de ge-

vangene met het nummer 174 517 op zijn linkerarm getatoeëerd – later zou hij horen dat de man Primo heette –, een bleke *Häftling*, een bijna onzichtbare dwangarbeider die grauw zag van de honger, stond beneden, en op een gegeven moment had Lorenzo hem in het Duits gewaarschuwd ‘dat de mortel bijna op was’ en dat hij dus ‘een emmer naar boven moest brengen’.⁴ Dat scharminkel van vierentwintig, niet meer dan een nummer, had zijn benen gespreid, met beide handen het hengsel vastgepakt en de emmer opgetild, er een zwaai aan gegeven, zodat hij van de slingerkracht kon profiteren om de last naar voren te zwiepen en op zijn schouder te zetten. Het resultaat was ronduit bedroevend: de emmer was weer op de grond gevallen en de helft van de mortel was eruit gelopen. Lorenzo was niet in de lach geschoten, maar had acht woorden gezegd, de eerste woorden van de kern van dit verhaal, die begrijpelijkerwijs nog urenlang in Primo’s hoofd zouden nagalmen op die dag aan het begin van de zomer van 1944,⁵ waarschijnlijk ergens tussen 16 en 21 juni, dagen waarop de alarmklokken luidden in het westelijk deel van Opper-Silezië, dat in de maanden daarna stelselmatig zou worden gebombardeerd in steeds heftiger luchtaanvallen.⁶

‘Ja, wat wou je anders, met zulke mensen,’⁷ had Lorenzo gezegd, terwijl hij aanstalten maakte om van de steiger te klimmen en af te dalen naar het niveau van de gemorste mortel, al aan het uitharden tussen de kalkbrokken op het bouwterrein, dat werd geteisterd door de geallieerde bommen die het industriële complex troffen, maar de vergassingsdood voor de gevangenen niet wisten te voorkomen.⁸ Vanuit de lucht maakten de piloten daarna wat foto’s van ‘planeet Auschwitz’. Waar doelde hij op met dat ‘met zulke mensen’? Bedoelde hij ‘de slaven van de slaven’,⁹ ‘de laagste trede’ in de hiërarchie van Monowitz,¹⁰ of bedoelde hij stadslui, die niet in staat waren een emmer mortel vast te houden, die bevoorrecht waren geweest tot aan de poort van die wereld op haar kop en die daar en dan de laatsten van de

laatst en werden? Hoe je dit zinnetje ook interpreteert, er klinkt minachting in door, of medelijden: en het is Levi zelf die het ons vertelt. Tegelijkertijd zorgt het ook voor een soort kortsluiting, want wie weet hoe vaak, en ik vermoed heel vaak, Lorenzo zelf die woorden te horen had gekregen. Lorenzo was, zoals we zullen zien, een armoedzaaier, een dronkaard en een vechtersbaas. Hij zal vast goed in zijn werk zijn geweest, maar ‘zulke mensen’ zijn nu eenmaal niet te vertrouwen. Je buit ze uit, tot zo rond de veertig hun kracht en concentratie begint af te nemen en dan, als ze niet meer van nut zijn, dank je ze af.

Hoe het ook zij, het was niet bepaald een geslaagd eerste contact tussen de twee, gezien de puinhoop die sjouwer 174 517 had veroorzaakt. Primo Levi had Lorenzo’s belangstelling gewekt door zijn merkwaardige reactie toen hij na dat norse bevel in steenkolenduits Italiaans had horen spreken, en dan ook nog met een onmiskenbaar Piëmontees accent. Het zorgde voor een opening in die soort hypnose die ieder mens op zijn plaats vastnagelde in dat absurd groteske universum van het Lager. Lorenzo had die ongeschoolde arbeider herkend als een van zijn eigen mensen, meer was voor hem niet nodig, hoewel dat in negen van de tien gevallen helemaal niet genoeg was. Ondanks het feit dat ook geïnterneerden van andere nationaliteiten kans hadden gezien contact te leggen met de buitenwereld, bijvoorbeeld via dwangarbeiders van de Franse verplichte arbeidsdienst,¹¹ toch waren de slaven voor de civielen – en daar viel uiteraard ook Lorenzo onder – ‘de onaanraakbaren’. En dat moesten ze blijven, ongeacht de omstandigheden: ‘De civielen denken, min of meer bewust en met alle nuances die tussen minachting en medelijden liggen, dat als wij tot zo’n leven veroordeeld zijn, als men dit van ons heeft gemaakt, we ons ergens schuldig moeten hebben gemaakt aan een geheimzinnige en verschrikkelijke schuld,’¹² zou Primo Levi melden.

Dacht Lorenzo dat, toen Levi hem opviel? Ik geloof het niet, want Lorenzo was er de man niet naar luchthartig steken uit te delen, omdat hij wist dat de geketenden bijna altijd de armen zijn, terwijl de machtigen elke drie weken andere schoenen dragen. Bovendien weet ik niets van wat hij eventueel in de uren daarna zei, en ik acht de kans klein dat we daar ooit achter komen. Dankzij een bescheiden aantal bronnen denk ik iets van zijn persoonlijkheid te begrijpen en durf ik te stellen dat hij in de twee of drie dagen daarna ook niet echt een gesprek heeft willen aanknopen: het is waarschijnlijker dat hij verdiept was in zijn eigen gedachten, met een blik die het midden hield tussen verloren en stuurs, de ondoorgrondelijke blik die te zien is op de foto's die we van hem hebben. Het zijn er maar twee. De eerste zien we weldra, de tweede staat hier.

Minachtte hij de man die bijna bezweek, stervende was? Had hij met hem te doen? Was hij bang voor hem? Het is bijna alsof de onrust voelbaar wordt die al in 1938 de kop opstak met de ras-

senwetten, en waarover Primo Levi in 1975 in *Het periodiek systeem* vertelde, toen hij zich voor de geest haalde hoe een eerste ‘allerkleinst, maar waarneembaar vonkje van argwaan en achterdocht oversprong. Wat denk je van me? Wie ben ik voor je?’¹³

We hebben – uiteraard – nog meer fragmenten nodig van Levi, die vakkundig woorden en concepten dooreen wist te vlechten die ons helpen de menselijke geest te begrijpen. Hier refereert hij aan de blik waarmee de civiele arbeiders keken naar de ‘slaven van de slaven’, de Joodse gevangenen die vervolgens in een ordelijk marstempo in hun haveloze gestreepte uniformen en mutsen naar de Buna gingen om te werken, voor zover we dat werk kunnen noemen:

Ze horen ons spreken in tal van verschillende talen, die ze niet begrijpen en die hun zo grotesk in de oren klinken als beestengeluiden; ze zien ons mensonwaardig geknecht, zonder haar, zonder eer en zonder naam, elke dag geslagen en elke dag dieper zinkend, en nooit zien ze in onze ogen een licht van opstandigheid, of van vrede, of van geloof. Ze kennen ons als dieven en leugenaars, bemodderd, vuil en uitgehongerd, ze verwisselen oorzaak en gevolg en houden onze verloedering voor verdiend.¹⁴

Als we het moment willen vastleggen waarop dit verhaal meer wordt dan een enkele regel in een weggestopt archief, dan moeten we eerst en vooral toegeven dat in een zwervend bestaan, misschien meer dan in een gewoon leven, het toeval vaak de beste kaarten heeft. Vooropgesteld dat het überhaupt mogelijk is om al de kilometers die Lorenzo van jongs af aan met gebogen hoofd aflegde in hetzelfde beeld te vangen als het moment waarop zijn blik juist zocht naar een betekenis en rondwaarde op zoek naar de juiste woorden om deze uit te drukken. Wat komt bovendien is dit: Lorenzo en Primo behoorden simpelweg tot ‘twee verschillende kasten’,¹⁵ en ze hadden elkaar evengoed

nooit een blik waardig kunnen keuren. Zeker niet in hun vorige leven, maar ook daarna niet, op de plek waar de rollen compleet omgedraaid waren en het privilege het fundament van elke dag vormde. Primo was voorbestemd om te sterven, tenzij hij elke minuut alles in het werk zou stellen om te overleven, Lorenzo was voorbestemd om te leven, tenzij hij zich in de nesten zou werken.

De superioriteitspositie in de ruimtelijke ordening van dat moment en in de hiërarchie van het Lager was, in de lange periode die ze in elkaars nabijheid doorbrachten zonder van elkaars bestaan op de hoogte te zijn, bij wijze van spreken een soort vergelding, gezien de wederwaardigheden van beiden in de wereld van vroeger en die van daarginds. In 1944 was het voorrecht op de hand van de man die al zo veel zwarte sneeuw had gezien, en was het gevangene 174 517, de in het verdwenen leven redelijk bemiddelde bourgeois, de kersvers afgestudeerde scheikundige Primo Levi, die nu daarginds in de krochten van de menselijke geest een slaaf was, net als duizenden anderen. Net als de andere 11.600 arbeiders van I.G. Farben in dat jaar¹⁶ voerde hij allerlei slopende klussen uit om de Buna-Werke op te bouwen, de chemische fabriek in het kamp. Maar vaak was zijn werk, hun werk, 'doelloos',¹⁷ was het een zich afbeulen om elke levenskracht uit te putten, met de dood als gevolg. Of het nu pijpenstelen regende, of licht sneeuwde, of de wind de as wegblijs of de zon de indruk gaf deze weer tot leven te kunnen wekken, net als duizenden anderen was hij aan het scheppen, graven, tillen, vallen, verplaatsen en stapelen totdat zijn bloedvaten en aderen op springen stonden en hij van een kapo of een willekeurige hotemetoot met de spade op zijn kop kreeg omdat hij niet doorwerkte. De macht moest worden bekrachtigd, en alles wat ons tot mensen maakt en ons doet geloven dat we niet zullen buigen, moest worden vernietigd. Maar Primo vroeg Lorenzo die dag niet om hulp, ik vermoed omdat hij destijds,

in die zomer van 1944, 'er geen duidelijke voorstelling van had hoe die Italianen leefden en wat ze konden missen'.¹⁸ Het waren hoofdzakelijk arme sloebbers uit de wereld van voordien, maar zij stonden wel boven de grond, terwijl hij met duizenden andere kopstukken uit de geschiedenis wegzank en de geschiedenis met hen. Toch was dat handjevol woorden, dat nauwelijks gewicht in de schaal van de gemeenschappelijke taal legde, voldoende om de bezwering en de ketenen van de besmetting met het kwaad¹⁹ te verbreken: en zo 'worden de wapenen van de nacht stomp'²⁰ zou Levi in zijn wijsheid zeggen.

Welnu, Lorenzo was karig met zijn woorden, dat is waar. Maar deze woorden sprak hij uit na dat eerste, onhandige misverstand.

'Kijk uit, je krijgt gedonder als je met me praat,' zei Primo.

'Kan me niet schelen,' antwoordde Lorenzo.²¹

2

Een metselaar, iemand die zijn vak verstaat, bouwt.

Het is niet gezegd dat hij ook een totaalbeeld heeft, dat heeft degene die boven hem staat, die hem de instructies geeft, maar de man doet zijn deel. Een totaalbeeld krijg je meestal pas aan het einde. Of dat zou tenminste het geval moeten zijn. Ik durf de veronderstelling te uiten dat Lorenzo een van de weinigen in de geschiedenis was die dat totaalbeeld van begin af aan hadden, maar het blijkt onmogelijk daarvan een bewijs op te diepen en het is lastig om nog iemand te vinden die hem echt heeft gekend.

Lorenzo was een man van weinig woorden.²² En hij was altijd onderweg. In de jaren dertig, vanaf 1935 of 1936, trok hij volgens zijn familie de bergpas de Colle delle Finestre over om in Frankrijk zwart te gaan werken.²³ Hij stak met andere arme